

Bøger om jødisk historie i Danmark de sidste 15 år

Thing, Morten

Published in:
Nordisk Judaistik

Publication date:
2016

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):

Thing, M. (2016). Bøger om jødisk historie i Danmark de sidste 15 år. *Nordisk Judaistik*, 27(1), 58-70.
<https://ojs.abo.fi/index.php/nj/article/view/1419/1744>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact rucforsk@ruc.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Bøger om jødisk historie i Danmark de sidste 15 år

MORTEN THING

ABSTRACT • I Danmark er der de sidste femten år udkommet en hel del bøger om jødernes historie, ikke mindst om deres trængsler. Morten Thing gennemgår i denne oversigtsartikel de vigtigste indenfor forskning og formidling.

Martin Schwarz Lausten

Det mest spektakulære værk om jøderne og deres kultur i Danmark er uden tvivl Martin Schwarz Laustens seksbindsværk om den danske kirkes holdning til jøder og jødedom. Schwarz Lausten er professor i kirkehistorie ved Københavns Universitet. Første bind (*Kirke og synagoge*) udkom i 1992. Siden 2005 er de sidste tre bind udkommet. Det er et værk velgørende fri for teologisk polemik og med stor omsorg for kilderne og deres udsigelseskraft. Hovedtemaer er kristne holdninger til jøderne, myndighedernes syn på jøderne, mission blandt jøderne og omvendelser blandt jøder. Selvom hovedsigtet med de seks bind er kirkehistorisk, indeholder de også en masse træk af det jødiske samfunds historie for så vidt som disse træk havde relation til flertallets og myndighedernes religion.

De første tre bind handler om perioden forud for det dekret ('Frihedsbrevet') som i 1814 ligestillede de danske jøder på de fleste områder. De sidste tre bind handler om perioden 1814 til 1948. *Frie jøder?* fra 2005 behandler perioden fra Frihedsbrevet til grundloven i 1849. Centralt står den 'litterære jødefejde', som fulgte efter Frihedsbrevet i 1814 og den 'korporlige jødefejde' i 1819, en udløber af hep-hep-bevægelsen i de tyske

lande og den eneste pogrom i Danmark. Ligeledes indførelsen af en jødisk konfirmation og de mange betænkeligheder ved ligestillingen. Bind fem hedder *Folkekirken og jøderne* (2007). Hvor bind fire handler om konsekvenserne af Frihedsbrevet, handler bind fem om konsekvenserne af den fuldstændige ligestilling af jøderne ved grundloven. En af konsekvenserne, mente biskop H.P. Martensen i sin *Christelige Ethik*, var, at jøderne, selvom de var ligestillede, ikke kunne indtage samfundets øverste embeder, fordi staten hviler på den evangelisk-lutherske kristendom. Det er samtidig en periode, hvor de fleste jødiske provinsmenigheder nedlægges, fordi jøderne flyttede til København og blev integreret i den københavnske elite. Centralt i bind fem er også overrabbiner A.A. Wolffs opgør med de kristne teologers anti-jødiske polemik. Han skrev det omfattende værk *Talmudffender. Et Gemæle* i 1878. Det afsluttende bind seks af Schwarz Laustens historiske analyse hedder *Jødesympati og jødehad i folkekirken* (2007). Her kommer den moderne antisemitisme til fuldt udtryk, og der redegøres detaljeret for, hvordan den splitter kirken. I dette bind følger vi vejen gennem holocaust, og frem til efter jøderne kom tilbage fra Sverige og Theresienstadt. Den danske Israelsmission, som fra begyndelsen af

1900-tallet arbejdede koncentreret blandt de indvandrede, russiske jøder, bliver behandlet grundigt. Uanset ens holdning til kirken er det et uomgængeligt værk. I 2012 udsendte Schwarz Lausten en et-binds opsummering af hele værket: *Jøder og kristne i Danmark. Fra middelalderen til nyere tid*.

Antisemitisme

Et par værker har beskæftiget sig med antisemitismens historie. Således har Sofie Bak i sin ph.d.-afhandling *Dansk antisemitisme 1930–45* (2004) skrevet en grundig fremstilling af antijødiske holdninger i den periode, 1930erne, hvor dansk nazisme udfoldede sig. Analysen bekræfter antagelsen, at vi i denne periode har bevæget os ud af det 'antijudaistiske paradigme', som Martin Schwarz Lausten har beskrevet udviklingen af, og ind i et 'racebiologisk paradigme'. Forskellen mellem de to kan meget kort beskrives på den måde, at de kristne jødehadere i de fleste tilfælde mente, at jøder kunne blive kristne og derfor fuldgode mennesker gennem dåben, mens racebiologiske jødehadere mente, at jøder tilhørte en (genetisk bestemt) race, hvis karakteristika kunne forklare, hvorfor jøder var *ringere* mennesker end ariere og altid måtte være forvist til denne position. Ordet antisemitisme blev oprindeligt præget til netop at fremhæve denne forskel. Sofie Baks afhandling lapper over med Schwarz Laustens, men hun går dybere i den ikke-teologiske antisemitisme, især den nazistiske antisemitisme. Bogen indledes med en fin oversigt over de ofte utilstrækkelige begreber, vi bruger, når vi analyserer antijødisk tale, tekst og billede.

Antijødisk diskurs var også emnet for en udstilling på Dansk Mediemuseum i Odense i 2008–2009, som Therkel Stræde har skrevet katalog til. Kataloget, der bærer titlen *Jødehad i danske medier* er tænkt som en introduktion

til enhver, som er interesseret, og er vellykket, fordi det er båret af en stor viden og påtager sig at lave en historisk fremstilling af jødehadets udvikling. I denne forbindelse kunne man også nævne Peter Tudvads bog, *Stadier på antisemitismens vej. Søren Kierkegaard og jøderne* (2010). Bogen analyserer meget grundigt Kierkegaards holdning til jødedommen og jøderne. Det er nok et historisk problem, at Tudvad kalder Kierkegaards antijødiske holdning for antisemitisme. Dels ligger analysen klart i forlængelse af Schwarz Laustens projekt, da synspunktet hele tiden er set fra kristendommens vinkel, og dels er antisemitismen med sin fastholdelse af det *biologiske og racemæssige* endnu ikke dukket op på Kierkegaards tid. Men det er en god og tankevækkende bog.

I antologien *Antisemitisme i Danmark?* redigeret af Michael Mogensen er samlet indlæg på et forskningsseminar den 2. marts 2001, afholdt af Dansk Center for Holocaust- og Folkedrabsstudier (2002). Antologien lægger ud med Thorsten Wagners 'Demokratiets akilleshæl. Jødehad og antisemitisme i brydningsfeltet mellem social- og kulturhistorie. En agenda for fremtidig forskning', måske antologiens tungeste bidrag. En inspirerende artikel med masser af henvisninger til forskningen indenfor området. Antologien indeholder bidrag fra mange af de aktører, som også optræder med bøger i denne oversigt. Derudover deltager også Michael Mogensen med indlægget 'Antisemitisme i det danske flygtningesamfund i Sverige 1943–1945' og Knud J. V. Jespersen med indlægget 'Antisemitisme i Den danske Brigade i Sverige?' Den første behandler diskussionerne omkring Stephan Hurwitz' arbejde for Flygtningekontoret, af nogen kaldt 'Jødekontoret', mens den anden tager fat på diskussionerne omkring det faktum, at der blandt flygtningene i Sverige i den rette aldersgruppe var langt flere ikke-

jøder end jøder, som meldte sig til Den Danske Brigade.

Brian Arly Jacobsens afhandling *Religion som fremmedhed i dansk politik. En sammenligning af italesættelser af jøder i Rigsdagstidende 1903–45 og muslimer i Folketingstidende 1967–2005* (2008) har sammenlignet den politiske diskurs om jødiske indvandrere i begyndelsen af 1900-tallet med den politiske diskurs om muslimer i forbindelse med den nye indvandring til Danmark fra 60'erne og fremefter. Det er en grundig redegørelse, som også påviser en række gentagelser i de to diskurser, som ikke mindst viser, hvordan politikere administrerer deres modvilje mod fremmede.

Anden Verdenskrig

Redningen af de danske jøder i 1943 har stået centralt i bevidstheden om Danmark og jødernes indbyrdes forhold. I en række artikler i slutningen af 90'erne satte den islandske forsker Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson spørgsmålstegn ved, om Danmark havde ren samvittighed, når det drejede sig om jødiske flygtninge fra Tyskland. Han igangsatte hermed debatten om dansk flygtningepolitik med sin påvisning af, at Danmark under Anden Verdenskrig havde udleveret jødiske flygtninge til Tyskland, der som følge heraf var omkommet i holocaust. I 2000 tog daværende statsminister Poul Nyrup Rasmussen initiativ til et større forskningsprojekt om dansk flygtningepolitik før og under Anden Verdenskrig især med henblik på udvisninger af jødiske asylansøgere. Projektet blev placeret ved Centret for Holocaust- og Folkedrabsstudier.

Selv skrev Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson bogen *Medaljenes bagside. Jødiske flygtningeskæbner i Danmark 1933–45* (2005). Medaljens bagside var 21 jødiske flygtninge, som efter 1933 blev udvist, hvoraf 19 som følge deraf omkom i holocaust. Gennem

kildestudier dokumenterer han embedsmændenes argumentation i disse sager. De var ikke aktive antisemitter, men agerede, som om de var. Deres politiske holdepunkt var regeringens udstukne politik, at for mange jødiske flygtninge i Danmark ville sætte gang i antisemitismen. Man sendte således jøder i døden for at beskytte sig mod jødehadet.

Dansk flygtningepolitik 1933–45 hed projektet, som Poul Nyrup Rasmussen igangsatte. Tre af fire undersøgelser udkom til 60-års-jubilæet for befrielsen i 2005, den sidste i 2007. Projektet byggede på et nyt materiale, idet man havde identificeret de sager i Rigspolitets arkiver, som vedrørte flygtninge fra Tyskland og tyskdominerede lande. Det var meget arbejdskrævende, da det også viste sig, at der eksisterede sager vedrørende flygtninge afvist ved grænsen og justitsministeriets behandling af sagerne i det hele taget. Projektet lagde ud med en overordnet bog af Hans Kirchhoff med titlen *Et menneske uden pas er ikke noget menneske. Danmark i den internationale flygtningepolitik 1933–1939* (2005). Han beskriver her flygtningespørgsmålet og gør opmærksom på, at den vestlige verden lukkede øjnene for de 30 millioner flygtninge i Østen forårsaget af japanernes krigshandlinger og fordrivelser. I Europa var interessen fanget af de omkring 350 000 jødiske flygtninge. De nordiske lande tog ikke imod særlig mange af jøderne; man tog kun imod dem som transitland, indtil de kunne komme videre til USA eller Palæstina.

Projektets anden bog var Lone Rünitz' *Af hensyn til konsekvenserne. Danmark og flygtningespørgsmålet 1933–1940* (2005). Rünitz havde i 2000 udgivet sit speciale *Danmark og de jødiske flygtninge 1933–1940*, så hun var klædt godt på til opgaven. Hun demonstrerer, at Danmark valgte at sortere i de flygtninge, man ville have inden dørene. Det var ikke svært for socialdemokratiske eller højttuddannede tyske jøder at komme til Danmark, mens

kommunister og lavtuddannede blev afvist. Historien, hun fortæller om danske embedsmænds og politikeres holdning, er ikke behagelig, og hun er meget kritisk over for Danmarks afvejning af interesser i flygtningepolitikken. Det er en kritik, det er svært ikke at dele.

Cecilie Felicia Stokholm Banke skrev bind tre, *Demokratiets skyggeside. Flygtninge og menneskerettigheder i Danmark før Holocaust* (2005), der er en slags kulturhistorisk arkæologi. Hun undersøger de 'måder at tale om jøder på', som var til rådighed i 30erne, og den politiske vilje, der kunne udmøntes som et muligt redskab til ændring, alt sammen set i relation til de jødiske flygtninge. Hun tager udgangspunkt i Socialdemokratiets politiske projekt, som hun ser som 'den begyndende velfærdsstat'. Den konstruktion af folket, som lå heri, udelukkede flygtningene. Projektet var så at sige ikke gearret til flygtninge. Flygtningene var en anomali. Gennem denne undersøgelsesmetode afdækker hun, at Socialdemokratiet, selvom det var et anti-nazistisk parti, ikke havde kulturel forståelse som forudsætning for en politisk vilje til at være med til en løsning på problemet med de jødiske flygtninge. Man betragtede det som noget, andre skulle tage sig af. Og herved lignede den danske regering de fleste andre.

Projektet afsluttedes med Hans Kirchhoff og Lone Rünitz' *Udsendt til Tyskland. Dansk flygtningepolitik under besættelsen* (2007). Bogen handler om de tyske emigranter, som tyskerne begærede udleveret. Tyskerne var ret uinteresserede i de tyske jøder, som opholdt sig som flygtninge i Danmark. Derimod var de meget interesserede i de *kommunistiske* flygtninge. Af de i alt 155 udleverede, var de 63 kommunister. Samarbejdspolitikken gav danske politikere "en mulighed for at slippe af med flygtninge, som man længe havde ønsket langt væk". Bogen gennemgår hovedparten af sagerne. Da jagten på de danske jøder satte

ind i begyndelsen af oktober 1943, kendte de danske hjælpere ikke forskel på danske jøder, russiske jøder og tyske jøder. 1376 statsløse jøder kom til Sverige og 134 kom til Theresienstadt. Bogen er som de tre øvrige i projektet baseret på kilder, som ikke tidligere er blevet benyttet så grundigt, og samlet står projektet som et ret fyldestgørende svar på de spørgsmål, der blev rejst i 2000.

Til flygtningeprojektet føjer sig Lone Rünitz' bog, *Diskret ophold. Jødiske flygtningebørn under besættelsen. En indvandrerhistorie* (2010). Bogen handler om de jødiske børn i alderen 14–16 år fra Tyskland og Østrig, som Kvindernes Internationale Liga for Fred og Frihed fik til Danmark 1938–1940. I alt 320 børn fik lov til at bruge Danmark som transitland. De skulle have en landbrugsuddannelse i Danmark og derefter sendes til Palæstina. Deres forældre havde sendt dem af sted i håb om, at *de* i hvert fald ville klare sig. Før den 9. april lykkedes det at få 49 af de såkaldte ligabørn sendt til Palæstina, men for de resterende blev det 'korte ophold' i Danmark til flere år. I 1943 blev en større gruppe taget og deporteret til Theresienstadt, mens 137 kom til Sverige. Efter krigen valgte flere at tage til Palæstina, mens en gruppe blev i Danmark eller havde en tilknytning til både Danmark og Israel.

I 1993 kunne man fejre 50-året for oktober 1943. Man havde allerede varmet op til en nyvurdering af aspekter af redningen af de danske jøder. Sofie Baks speciale *Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger i offentlighed og forskning* (2001) havde undersøgt de forskellige forsøg på at revidere fremstillingen af redningsaktionen. Det samme kan man sige om antologien *Nyt lys over oktober 1943* (2002), en samling indlæg fra en konference på Dansk Center for Holocaust- og Folkedrabsstudier i oktober 2001, hvor en række nye resultater blev fremlagt. Hans Sode-Madsen havde til 50-året i 1993 redigeret antologien *Føreren*

har befalet!" *Jødeaktionen 1943*. Til 60-året i 2003 gentog han ideen med stort set de samme folk. Nu kom den til at hedde *I Hitler-Tysklands skygge. Dramaet om de danske jøder 1933–1945* (2003). Therkel Stræde indledte antologien med en omfattende oversigt over den nyere holocaustforskning, og hvilke konflikter, der var i den. Et godt sted at starte, hvis litteraturen forekommer uoverstigelig stor. Hans Kirchhoff skrev om jøderne og den tyske politik, 'Endlösung over Danmark'. Han havde bl.a. udvidet sin gamle artikel med et afsnit om Mosaisk Troessamfund (fordi Bent Blüdnikow, som i den første antologi havde skrevet om MT, ikke var med i den nye). Henrik Lundtofte skrev om selve jødeaktionen, mens Henrik Dethlefsen skrev om redningsaktionen. Hans Sode-Madsen skrev om Theresienstadt og de danske jøder. Af nye afsnit var Sofie Baks artikel om dansk antisemitisme, Lone Rünitz' om flygtningespørgsmålet i Danmark 1938–1943 og Thorsten Wagners om erindringer om holocaust og institutionaliseringen af den med de mange holocaustmuseer, bl.a. Dansk Jødisk Museum i København.

Michael Mogensen, Otto Rühl og Peder Wiben har skrevet og organiseret et interessant netbaseret hjælpemiddel til undervisningen i skolen sammen med kildehæftet *Aktionen mod de danske jøder oktober 1943. Flugten til Sverige* (2003). Her kan man få en kort fremstilling af de forskellige aspekter af jødeaktionen og læse et udvalg af kilder, som belyser det pågældende aspekt.

Et underbelyst område i den omfattende forskning om Anden Verdenskrig er, hvad den danske administration faktisk vidste om holocaust efterhånden, som forfølgelsen radikaliseredes. Det har Jacob Halvas Bjerre nu undersøgt i sin *Udsigt til forfølgelse. Det danske udenrigsministerium og de europæiske jødeforfølgelser 1938–1945* fra 2015. Han følger indberetninger til udenrigsministeriet, og man

må konkludere, at i det store og hele vidste ministeriet, hvad der skete. Bogen lægger sig i kølvandet på tilsvarende undersøgelser af de allieredes viden om holocaust.

Sofie Lene Bak har for Dansk Jødisk Museum skrevet bogen *Ikke noget at tale om. Danske jøders krigsoplevelser 1943–1945* (2010). Den bygger på en stor indsamling af interviews med danske jøder om deres krigsoplevelser. Bogens fortjeneste er at samle disse mange oplevelser i en ramme af indsigt i forskningen om de danske jøder i Sverige, Theresienstadt og andre steder. Som noget nyt har Sofie Bak kastet lys over børnenes oplevelser bl.a. de 133 jødiske børn, som blev gemt i Danmark, mens forældrene var i Sverige eller KZ. 472 jøder blev deporteret, de fleste til KZ-lejren Theresienstadt i det nuværende Tjekkiet. Knap 8000 jøder kom til Sverige, og deres erfaringer står centralt i Sofie Baks bevægende bog. Bogen slutter med erfaringerne fra hjemkomsten, hvad de fandt af deres hjem, og hvad de fik i erstatning. Bogen har et efterord af Bjarke Følner om mindesmærker og erindringskultur i tilknytning til jødernes krigsoplevelser.

Til *Ikke noget at tale om* begyndte Sofie Bak at samle oplysninger om gemte børn ud fra den betragtning, at de jo måtte være der. I foråret 2009 havde hun samlet 25 navne på børn, som på den ene eller anden måde havde været gemt i Danmark, mens forældrene flygtede til Sverige. For at finde flere fik Sofie Bak journalisten Kirsten Nilsson til i juni at lave et interview i *Politiken* med Tove Udsholt, der som treårig blev sat i pleje hos et ægtepar i Gilleleje, mens moren flygtede til Sverige. "Toves personlige historie, og det mod hun viste ved at stå frem for offentligheden, fik telefonerne til at gløde på dansk Jødisk Museum. På få dage fik museet over 60 henvendelser, og i løbet af de næste måneder nåede museets liste op på 133 navngivne børn", skriver Sofie Bak.

Kirsten Nilsson har udsendt en samling af samtaler med 11 tidligere gemte børn i bogen *De gemte børn* (2012). Det er forfærdende læsning. Sjældent har jeg læst en bog med så mange ulykkelige historier. Holocausthistorien er ellers rig på historier om død og om overlevelse på et hængende hår. Det er ikke det, denne bog handler om. Den handler om, at prisen for børnenes overlevelse blev et livslangt traume i forhold til forældrene. Robert Refby fortæller således om, hvordan han voksede op som en bonde-dreng på Stevns og var helt forvirret, da der i sommeren 1945 dukkede en fremmed dame op, som kaldte sig hans mor. Og fra at være en bonde-dreng på Stevns, skulle han nu være en jødedreng i København, oven i købet med en ny lillebror. ”Den fuldstændige forsoning nåede vi aldrig”, hedder interviewet meget sigende.

I bogen *Ikke noget at tale om* beskæftigede Sofie Bak sig med en hel stribe problematik-ker omkring de danske jøders krigserfaringer, deres oplevelser i Theresienstadt og i Sverige og ikke mindst: Hvad skete der, da de kom hjem igen? Det har hun i 2012 skrevet en hel bog om: *Da krigen var forbi. De danske jøders hjemkomst efter besættelsen*.

Bogen bygger på arkivstudier og fremlægger et materiale, som i det store og hele er nyt. Vi ved fra mange beskrivelser, både i Polen og andre steder, at røveri af jødisk ejendom var reglen, ikke undtagelsen. Og da de få overlevende fra Auschwitz, Treblinka osv. vendte hjem til deres huse, boede der ikke alene andre mennesker i dem, de nægtede også at flytte ud. Og flere steder blev overlevende slået ihjel af dem, som havde erobret jødernes huse og ejendele

I Danmark skete det samme, som andre steder: jødisk ejendom eller lejligheder blev overtaget af andre. Butikker, som var givet i andres varetægt, blev plyndret for indhold eller simpelthen solgt af den, som skulle

passé på den. Lejligheder blev tømt for alt af andre i opgangen. Det skortede ikke på erfaringer, som lignede de udenlandske. Men der var også en kæmpe forskel: Den danske stat greb hurtigt og effektivt ind for at sikre de danske statsborgere, som uretmæssigt var blevet deporteret eller havde måttet flygte som følge af den tyske jødepolitik. Ikke alene sikrede man så vidt muligt danske statsborgere, også de mere end 1400 personer uden dansk statsborgerskab, som blev ramt af deportation eller flugt, blev sikret af staten.

Allerede den 2. oktober 1943 modtog Københavns kommune en anmodning, som på Udenrigsministeriets foranledning blev sendt af Socialministeriet. Landet havde da ingen regering og derfor heller ingen ministre, men departementscheferne fortsatte med at få administrationen til at fungere efter det lovgrundlag, som eksisterede i forvejen. Allerede dagen før, på selve dagen for aktionen mod jøderne, holdt socialdirektøren i Københavns kommune, N.P. Nielsen og vicedirektøren Rud. Conrad et møde med Socialministeriets departementschef, Hans Henrik Koch, for at drøfte mulighederne for at afbøde jødeaktionens virkninger. En lille gruppe under Københavns socialforvaltning fik under navnet ’Socialtjenesten’ til opgave både at udforme opgaven ”at drage omsorg for jøders efterladte boliger og ejendele” og føre den ud i livet.

Socialtjenesten fik i dagene efter den 2. oktober 1943 mange henvendelser fra politi, beboere og viceværter om forladte ’jødelejligheder’. Tjenesten sendte så folk ud for at besigtige lejligheden, skifte lås, sikre ejendele, ikke mindst penge, bankbøger mv. De lavede aftaler med værten om, at kommunen betalte huslejen. Var lejligheden blevet plyndret, prøvede man at skaffe det stjålne til veje igen; tit var det folk i ejendommen, som havde taget sig af de flygtedes ejendele. Madvarer som var gået i forrådnelse blev fjernet, og der blev

gjort rent, hvis det var nødvendigt. Der blev aflæst el og gas, og telefoner blev fjernet af telefonvæsnet. Der blev lavet registreringer af, hvad der var i lejligheden, og man sørgede for med en ny lås, at der skulle et regulært indbrud til for at stjæle. Ikke alene betalte kommunen huslejen, men også forsikringer. Og kommunen blev godtgjort sine udgifter hos Socialministeriet. Ved befrielsen kunne antallet af lejligheder, som Socialtjenesten havde betalt for, opgøres til 97, mens man havde sikret og opbevaret bohøve fra 350 hjem. Sandsynligvis vedrørte Socialtjenestens arbejde langt over 6000 af de 8214 som flygtede til Sverige eller blev deporteret sydpå, da hver undersøgelse jo vedrørte en hel familie.

Rasmus Jørgensen har skrevet bogen *Deporteret. Beretningen om de danske kz-fanger* (2005) om de ca. 6000 danskere, som blev deporteret til tyske fængsler og kz-lejre. Den bygger på interviews, tidligere forskning og egne studier og er et godt oversigtsværk.

Hvad vidste danskerne om jødeudryddelsen, mens den stod på? Det spørgsmål har Palle Andersen undersøgt med *Dansk viden 1941–1945 om holocaust belyst ved den illegale presse* (2010). Hans konklusion er, at den illegale presse i Danmark var meget tilbageholden med at skrive om holocaust. Men der var store forskelle. Den kommunistiske illegale presse omtalte myrderierne, men omtalte som regel ofrene som polakker, russere osv. Dansk Samlings *Morgenbladet* derimod gjorde meget ud af sagen, hvormed det dokumenteres, at informationerne var til at få fat i.

Et ømtåleligt emne har det været, hvad det kostede jøderne i penge at komme over til Sverige i oktober 1943. Thomas Hjortsø har prøvet at gøre regnskabet op med sin bog *Den dyre flugt. Pengenes strøm under redningen af de danske jøder i 1943* (2010). Det stående argument har været, at fiskerne løb en stor risiko. Hvis de blev taget, ville de miste deres båd

og måske deres liv. Hjortsø dokumenterer, at der var en del, som tjente rigtig mange penge. Så mange, at de kunne købe en ny båd for indtægten ved én overfart. Han dokumenterer, at en del af de velhavende jøder betalte beløb, som i dagens valuta ligger i nærheden af en halv million. Han dokumenterer også, at der var velhavende mennesker, som betalte for andre, og der var fiskere, som sejlede uformuende over uden betaling. Hans bog er det første forsøg på at komme rundt om dette ømtålelige.

Hans Kirchhoffs bog om den tyske embedsmand, udstationeret i Danmark, Georg Ferdinand Duckwitz, søger at afgøre, hvem der har æren for, at de danske jøder blev reddet (*Den gode tysker. Georg Ferdinand Duckwitz, de danske jøders redningsmand*, 2013). Sagen er den, at Danmark havde en særstatus som besat land. Vi havde en kollaborationsregering, ikke en lydregering som i Norge og ikke en tysk statholder som i Polen. Kollaborationsregeringen var formelt stadig en suveræn regering, og Tysklands interesse i, at denne facade blev opretholdt, var, at Danmark var Tysklands spisekammer.

Det er det tyske riges befuldmægtigede, Werner Best, som i et telegram den 8. september 1943 foreslår, at man benytter undtagelsestilstanden efter den 29. august til at indfange de danske jøder. Men han modarbejder sin egen ide ved at sende folk til Berlin for at advare om de politiske konsekvenser, og da der endelig foreligger en ordre fra Hitler om at gennemføre indfangningen, fortæller han Duckwitz om aktionen og beder ham advare jøderne gennem sine danske kontakter. Duckwitz kontakter de socialdemokratiske ledere, dvs. Hans Hedtoft og kredsen omkring ham, og de advarer Mosaisk Troessamfund og sætter hermed gang i de første forsøg på at slippe illegalt til Sverige.

Der er også et andet aspekt af Kirchhoffs bog, som han ikke gør så meget ud af, men

som spiller en helt afgørende rolle i hans modstanderes argumentation: Han demonstrerer, at nazister, selv nazister på højt niveau, kunne udvikle sig fra at have sluttet fuldt og helt op bag Hitler-regimet til at blive kritiske overfor det. Man kan sige, at Duckwitz-bogen fastholder den professionelle holdning, at de historiske aktører er mennesker før, de er fx nazister. Denne holdning gør efter min mening Duckwitz-bogen til en meget væsentlig bog.

Bo Lidegaards bog *Landsmænd (Landsmænd. De danske jøders flugt i oktober 1943, 2013)* er en opsummering af mange års forskning og erindringsskrivning. Bogen er bygget op som en dagbog fra den 26. september til den 9. oktober 1943. Og det med dagbog skal tages bogstaveligt: Dels er hans fremstilling kronologisk dag for dag, og dels bygger bogen på fire dagbøger fra familien Meyer/Hannover/Marcus, hvoraf den ene er skrevet af en dreng. Ikke nok med at disse dagbøger leverer dagligt stof til fortællingen, de suppleres af andre og mindre dagbøger, som findes på Dansk Jødisk Museum. Og som rosinen i pølseenden får vi også citater fra Chr. 10.'s dagbog, så vi kan følge med i hans holdning, og det er ikke så uinteressant, som det lyder. Faktisk var han ret stålsat på at støtte jøderne, selvom han altså ikke gik med jødestjerne, som nogle amerikanske historiebøger skriver.

Dagbogen som narrativt greb gør, at bogen ud over at være velskrevet også har en indbygget spænding: Hvordan skal det gå vores hovedpersoner? Dette greb gør imidlertid ikke, at han ikke kan behandle overordnede temaer. De bliver behandlet, hvor de dukker op i fortællingen.

Landsmænd er en vellykket bog. Jeg kunne godt have tænkt mig en mere omfattende bog, som også beskrev flygtningetiden og hjemkomsten, men det er ikke en del af Lidegaards projekt. For bogen har, ligesom Kirchhoffs, et program, som er med til at

skrive bogen. Han vil forklare, hvordan det gik til, at en hel masse danskere, i løbet af ganske få dage improviserede en masseflugt, som skaffede 7000 danske til Sverige? Til dette politiske program hører med, at den svenske socialdemokratiske regering beredvilligt tog imod de mange danske flygtninge og siden afviste at få refunderet de store udgifter. Det politiske program er helten i fortællingen. Det var gennem organiseringen af masseflugten, at ikke-jødiske danskere viste, at efter deres overbevisning var jøderne *landsmænd* og havde krav på beskyttelse mod at blive sendt til en tysk koncentrationslejr med mulig dødelig udgang.

Det er svært at anmelde antologier, fordi en seriøs omtale fylder for meget. Alligevel vil jeg kort nævne to interessante antologier. Den ene er redigeret af Sofie Bak, Pia Andersen, Bjarke Følner og Janne Laursen: *Dansk jødisk historie i Anden Verdenskrigs epoke* og udgivet af Dansk Jødisk Museum i 2011. I en række bidrag belyses her de danske jøders forhold på forskellige områder i tiden omkring Anden Verdenskrig. Den anden er redigeret af Cecilie Felicia Stokholm Banke og Anders Jerichow: *Holocaust og civilsamfundets reaktion* og udkom i 2013. I en række internationale indlæg lægges der op til et komparativt projekt. Med udgangspunkt i en række hovedstæder belyses holocaust, dens gennemførelse og krigen imod den. Der er afsnit om Helsinki, Oslo, Stockholm og København, det sidste skrevet af Sofie Bak.

Krigen, flugten til Sverige og interneringen i Theresienstadt er naturligvis også temaet for en række erindringsbaserede bøger. Det gælder de personlige bøger som: Finn Abrahamowitz: *Da jeg var lille, var Danmark stor. Til minde om oktober '43* (2003), Moses Aron Schwarz (fortalt til Dan Melchior): *Milde Moses. En overlevendes erindringer* (2004) og Benzion Epelman: *Ghetto dagbog. Fange i Theresienstadt* (2005). Det gælder i

varierende grad også bøger som: Rasmus Jørgensen: *Deporteret. Beretningen om de danske kz-fanger* (2005), Mads Greve: *Man kan ikke engang græde. Danske jøder i Theresienstadt* (2008) og Anders Enevig: *Unge jøders flugt 1939-1945* (2008). I anledning af jubilæet i 2013 udsendte Bent Blüdnikow bogen *Min fars flugt. Jødiske skæbner i oktober 1943*.

Det jødiske mindretals historie

Selvom der aldrig har været mange jøder i Danmark, var Danmark jødernes indfaldsvej til Skandinavien, og det første land i Norden, som tillod jødiske menigheder. Menighedernes historie er knyttet til landets historie fx på den måde, at det første sted i landet, hvor jøder fik lov til at udøve deres religion, var i Altona, som i dag er en del af Hamburg, men som indtil 1864 lå i Danmark. Og i Altona fandtes trykkerier, som trykte på både jiddish og hebraisk. Se fx Arthur Arnheims artikler 'De første jødiske bosættelser i kongeriget', *Fortid og nutid* 4/2006 og 'Altonas hebraiske bogtrykkerier', *Fund og forskning* 39/2000.

Også i den danske koloni 'De vestindiske øer' kom der i 1700-tallet en jødisk menighed. Da handlen blomstrede op, søgte hollandske, tyske og danske jøder til St. Thomas, i hvis hovedby Charlotte Amalie, de grundlagde en synagoge, der lige som den i København lå i *Krystalgade*. Judah M. Cohen har skrevet om det jødiske samfund i Charlotte Amalie i bogen *Through the Sands of Time: A History of the Jewish Community of St. Thomas, U.S. Virgin Islands* (2004).

Der fandtes stadig provinsmenigheder i Danmark i 1800-tallet, men de døde langsomt ud, og hele den jødiske befolkning blev koncentreret i København. Den sidste fungerende provinsmenighed var den i Randers. Frem til 1907 blev der stadig holdt gudstjeneste. Præsten Henning Hall har fortalt om

Randers-menighedens historie i bogen *På gennemrejse. En fortælling om jøderne i Randers* (2004).

Den amerikanske antropolog Andrew Buckser gennemførte i 1990'erne en række interviews med danske jøder med henblik på en analyse af jødisk identitet. Analysen *After the Rescue: Jewish Identity and Community in Contemporary Denmark* (2003) er interessant, fordi den peger på, at selv om den jødiske identitet hos hver enkelt er stærk, er det svært at pege på stærke fællestærk. Det religiøse spiller en rolle hos et mindretal, mens andre er erklærede ateister. Han peger på 'fællesskab' (community) som en mulig fællesnævner, men samtidig er den jødiske menighed i Mosaik Troessamfund ikke dette fællesskab.

Sara Kviat Bloch og Heidi Lauras bog *Danske Verdensreligioner. Jødedom* (2009) giver en omfattende indsigt i dansk-jødisk religion. De bruger udtrykket 'hybridkultur' om den dansk-jødiske minoritets religion og lægger sig dermed i klar forlængelse af Andrew Bucksers analyse. Bogen beskæftiger sig også med minoritetens historie og dens kultur i en bredere forstand end religion.

På Rosh Hashanah den 6. oktober 1967 og på Simchat Torah den 27. oktober samme år var Jane Mink Rossen fra Dansk Folkemindesamling på besøg i synagogen i Krystalgade i København med to teknikere for at optage den synagogale sang. Disse to højtiders musik kan høres på en CD. Det skyldes, at musikken ligger til grund for den bog Jane Mink Rossen og den israelske komponist Uri Sharvit har skrevet om jødisk liturgisk musik i Danmark *A Fusion of Traditions. Liturgical Music in the Copenhagen Synagogue* (2006). Bogen falder i to afdelinger. Første halvdel er skrevet af Jane Mink Rossen og omfatter kantoratets og synagokekorets historie fra 1833 til i dag. Anden halvdel er skrevet af Uri Sharvit og er en teknisk gennemgang af musikken og sangen i de to optagelser

יודישע

אונזער פרייז:
אין יעדן קאלומן 20 מאל
דורך אונזערע

אונזערע עקסט פרייז:
אין א וועג 1 ק"מ 20 אלד
אין א וועג 30

פאלקס-צייטונג

נומער 1 | אונזערע פרייז: 1 ק"מ 20 אלד | אונזערע עקסט פרייז: 30

דער גייער באלקאן-בונד געגען עסטרייך.

ארעסטירט מינף רוסישע ס.ד. רעפוטאמען - יודישער רעפוטאט ניסעלאויטש גע- שטארבען. - מבטל געמאכט שולג'נים פרצעס.

דער צווייטע זעקסן און אונזערע געזעצן
200,000 מאל אונזערע רעפוטאט און א
פיליאן קען זיין געבויט און אזוי עס
זענען די געזעצן. ■■■■■■

די רוסען און אונזערע
דורכגעצויגן 26 אונזערע.
און אונזערע סעלען און אונזערע
דער פילד האט זיך אונזערע רעפוטאט
און אונזערע רעפוטאט און אונזערע
די אונזערע רעפוטאט און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע

די שלאכט און פילען
דורכגעצויגן 26 אונזערע.
די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע

דער קאמפ און בעלען
קען 26 אונזערע.
די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע

ביי די קאוקאזישע גרענעצן
דער געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע

ארעסטירט מינף רוסישע ס.ד.
רעפוטאמען - יודישער רעפוטאט
ניסעלאויטש געשטארבען. - מבטל
געמאכט שולג'נים פרצעס.

ענגלאנד'ס רעפוטאט
לא האבן 26 אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע

פון רעפוטאט און אונזערע
געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע

די שילען פון אליאט
קאנזענצענט און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע

געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע

דער גייער באלקאן-בונד
די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע

ארעסטירט מינף רוסישע ס.ד.
רעפוטאמען - יודישער רעפוטאט
ניסעלאויטש געשטארבען. - מבטל
געמאכט שולג'נים פרצעס.

נאך בארייכער געשטארבען
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע
זענען די געזעצן און אונזערע

Jidische folks-tsytung nr. 1, den 27. november 1914. Dette jiddische dagblad udkom 1914-1915 i København, skabt af indvandrede, russiske jøder. Foto: Morten Thing.

(bestående af 20 sange og recitativer). Bogen har således både et makro- og et mikroperspektiv og er et interessant bud på den særlige musikkultur, som udvikledes blandt københavnske jøder.

Litteraten Tine Bach har med termen 'den hjemløse erfaring' sat fokus på det, hun anser for det særlige ved dansk-jødisk eller overhovedet jødisk litteratur. Bogen (oprindelig en PhD-afhandling) har hun kaldt *Exodus. Om den hjemløse erfaring i jødisk litteratur* (2004). Hun bruger 'exodus' og 'hjemløshed' som fokuspunkter i analyser af tre danske forfattere, nemlig Meir Aron Goldschmidt, Georg Brandes og Henri Nathansen. Hertil føjer hun så en analyse af Franz Kafkas forhold til jødedommen. I forlængelse af Bachs fokuserede analyse kan man også læse Mogens Brøndsteds *Ahasverus. Jødiske elementer i dansk litteratur* (2007). Her er det myten om den evige jøde Ahasverus, der samler analysen (og antologien af tekster).

Med et smallere fokus, men med mange vigtige detaljer om mindretallets og menighedens liv er bøger om bestemte familier, som fx Judith Diamond: *A Latskova Haggadah. The Glück, Epel, Neipris and Nachemson families and their descendants in Latskova, Lithuania and Sweden, Denmark, England, America and Israel, 1800–2000* (2002) og Erik Henriques Bings og 152

medforfatteres *Slægtninge fortæller. Bendix, Bing, Henriques og Melchior* (2006). En række ret forskellige erindringsbøger understreger spændvidden og diversiteten i det dansk-jødiske liv: Ib Katznelson: *Fra Ljubonitschi til Prinsesse Magarethas kystsanatorium* (2003), Judith Vogt: *En fremmed – på flugt gennem livet. Fragmenter i mol og dur* (2004), Herbert Pundik: *Det er ikke nok at overleve. Erindringer* (2005). Simon Kurlands erindringer fortæller noget så usædvanligt som om *En jødisk sportsmand i krigs- og efterkrigstid* (2010). Kurlands familie var meget aktive i den jødiske sportsforening Hakoah. Sofia Kuperman har i *Sofias historie. En dansk jødes bekendelser* (2008) fortalt om, hvordan hun blev omvendt til messiansk jøde.

Erik Henriques Bing har i *Torarullerne. Evakueringen af Københavns Synagoges toraruller i 1943* (2005) fortalt om et hjørne af flugten til Sverige. Om det jødiske skolevæsen kom i 2005 i anledningen af 200-året for grundlæggelsen af Mosaisk Drengeskole Bent Blüdnikow, Aron Skop og Siw Krasnik (red.): *Carolineskolen i 200 år. Historie og erindringer*, hvor erindringerne spiller en fremtrædende rolle. Endelig har Henri Goldstein redigeret bogen *Til et folk de alle høre... Den jødiske minoritet i Danmark* fra samme år, hvor forskellige danske jøder giver deres bud på deres tilhørsforhold.

Books on Jewish history in Denmark the last 15 years • The most spectacular work about Jewish culture is without doubt Martin Schwarz Lausten's six-volume work about the attitude of the Danish Lutheran church towards the Jews and Judaism. It is a work of great precision and with the use of many new sources. Although it is a work on church-history it has a lot to say on Jewish reactions to the church and the state. The volumes are: *Kirke og synagoge, De fromme og jøderne, Oplysning i kirke og synagoge, Frie jøder?, Folkekirken og jøderne og Jødesympati og jødehad i folkekirken*. Antisemitism has also been in focus and Sofie Lene Baks work on the history of antisemitism in Denmark is probably the most central: *Dansk antisemitisme 1930–45*. The rescue of the Danish Jews in WWII is without doubt the most researched topic in Danish Jewish history. Many new works have been published. Sofie Lene Baks book on what happened to the Jews when they came back from Sweden i 1945, *Da krigen var forbi*. It turned out that the municipality of Copenhagen had taken care of many flats and possessions. The history of the Jewish minority has been more in focus than ever. Many new books have been published. Arthur Arnheim's *Truet minoritet søger beskyttelse* is the biggest book on the history from seventeenth century until today.

Arthur Arnheim har sammen med den israelske historiker Dov Levitan i 2011 udgivet bogen *Politik, diplomati og den hjælpende hånd. Danmark og oprettelsen af staten Israel*. De har kunnet benytte både dansk og israelsk kildemateriale til en fremstilling af det moderne Israels tidlige historie, foruden international forskning og naturligvis FN-materiale. Bogen fremstiller den danske indsats, og det er meget interessant med vor tids øjne at se på de politiske alliancer, som var aktive. Fx troede Sovjet, at Israel ville blive et pro-sovjetisk land og var en af de første til at anerkende det nye land. Det gjorde så også, at de danske kommunister var positive overfor Israel. Bogens forfattere mener, at sabotagegruppen BOPAs våben fra besættelsen blev afleveret til det israelske forsvar. Arnheim har bl.a. spurgt mig om jeg ved noget om det (gennem min far, som var BOPAs chef). Det er ikke udelukket, at nogle BOPA-folk har gjort det, men det er ret sikkert, at det ikke skete i stor målestok. En mindre detalje i en interessant fremstilling af et ellers underbelyst emne.

Arthur Arnheim har i 2015 udgivet sit store værk *Truet minoritet søger beskyttelse. Jødernes historie i Danmark*. Det er den hidtil største samlede fremstilling af jødernes historie i Danmark. Arnheim har selv bidraget til forskningen om den tidlige periode, og bidragene er inddraget i fremstillingen. Ellers bygger bogen på andres forskning, som den samler og systematiserer. Arnheim er meget proisraelsk og bor i dag i Israel. Det præger ikke mindst bogens sidste afsnit, hvor der afsiges en del politiske domme over Arnheims modstandere, ikke mindst på venstrefløjen.

Til slut skal jeg kort gøre opmærksom på mine egne bidrag. Først *Den historiske jøde. Essays og ordbog* (2001), som tager fat i både myten om Ahasverus, den evige jøde, og i Zions vises protokoller - ud fra det synspunkt, som Gershom Scholem har hævdet, at

jødedommen ingen essens har, men derimod en meget omfattende historie. Mit projekt har ellers været den russisk-jødiske indvandring til Danmark i begyndelsen af 1900-tallet og den forbløffende kultur, ind- og gennemvandrerne udfoldede. Det resulterede i bøgerne *Jiddish bogfortegnelse. Jiddish tryk i Danmark* (2004),¹ *Jiddishland i København. Den jødiske indvandring 1905–1914* (2005), *De russiske jøder i København 1882–1943* (2008) og *Min mors historie* (2009). Bøgerne bygger ikke mindst på de jiddish-sprogede kilder, som indvandrerne selv frembragte, men naturligvis også kilder, man finder i arkiver i Norden, USA og Jerusalem. I 2013 udgav jeg *Jyllands-Posten, diktaturet, krystalnatten og jøderne*.² Den handler om en meget berygtet leder, den danske avis *Jyllands-Posten* trykte i forbindelse med Krystalnatten i 1938. Essayet gennemgår avisens holdning fra 1933–1938 og viser, at *Jyllands-Posten* var antidemokratisk, diktaturtilhænger og en stor beundrer af Hitler og Mussolini. Men da Hitler for alvor satte ind med jødeforfølgelserne, begyndte bladet at sige fra. Selvom den berygtede leder i dag rejser alvorlige spørgsmål, er den i bladets historie en markering af begyndelsen til, at *Jyllands-Posten* endte som en del af modstanden mod tyskerne. I 2014 udgav jeg *Antisemitismens bibel. Historien om smædeskriftet Zions Visers Protokoller*. Det er en bog om, hvordan *Protokollerne* blev til, og hvordan de blev udbredt i verden. Selve teksten til *Protokollerne* optrykkes efter den danske oversættelse fra 1920.

1 Kan downloades: <<http://ojs.ruc.dk/index.php/skr/issue/view/13>>. Findes også på engelsk: <<http://ojs.ruc.dk/index.php/skr/issue/view/10>>.

2 Kan downloades: <<http://ojs.ruc.dk/index.php/skr/issue/view/713>>.

Denne oversigt vidner om stor interesse for den jødiske historie i Danmark. Det har været frugtbare 15 år. Som det er gået med litteraturen om Anden Verdenskrig, er det også gået litteraturen om jøderne. Det er som om interessen kun er blevet større siden 1980erne. ■

Morten Thing (f. 1945), dr. phil., pensioneret forskningsbibliotekar ved Roskilde Universitetsbibliotek. Har især forsket i kommunismens historie, arbejderhistorie og jødisk historie. For titler: se artiklens sidste afsnit.